

**”...ויבנו את עיר דוד ויקיפוח בחומה גדולה
וחזקה ובמגדלים חזקים ותהי להם לחקרא”**

(מקבים א א, 33)

דורון בן-עמי ויאנה צ'חנובץ

האוניברסיטה העברית, ירושלים

איור 1. החומה ההלניסטית. ברקע - מקווה טהרה שנחפר אל תוכה בתקופה הרומית הקדומה. מבט לדרום-מערב.

■ הקדמה

סוגיית ביצוריה של גבעת עיר דוד ניצבה תמיד ברקע החפירות הנרחבות המתנהלות בשנים האחרונות בחניון גבעתי¹. לאחרונה החל נחשף בצידו המזרחי הגבוה של שטח החפירה קיר מאסיבי, שממנו השתמרו יסודותיו בלבד. רוחבו למעלה מ-3 מ', פניו החיצוניים בנויים אבני גוויל גדולות מימדים וליבתו היא גיבוב של עפר ואבני גוויל קטנות ובינוניות. ניכר שמהלכו של הקיר הותאם במיוחד לטופוגרפיה של הגבעה במטרה למקמו על שולי המצוק טרם צניחתו של זה האחרון מערבה לעבר ערוץ הטירופיון. רוחבו של קיר זה ומאפייני בנייתו, כמו גם העובדה שכנגד צידו המערבי נסמך מגדל מרשים מימדים (להלן) מלמדים שיש לראות בו קטע ממערכת ביצורים שנבנתה בראש הגבעה. העובדה שהחומה ניזוקה על ידי מתקני מים מטווחים משלהי ימי הבית השני (מקוואות ובורות מים) סיפקה עוגן

כרונולוגי ראשוני לתיארוכה של מערכת ביצור זו, היינו terminus ante-quem לזמן שימושה. נתון כרונולוגי זה מלמד שהביצור כבר לא היה בשימוש במאה הראשונה לסה"נ (איור 1). כיוון שהחומה נחשפה בסמוך לגבולו המזרחי של שטח החפירה, לא ניתן היה, בשלב זה, לחפור מצידה הפנימי על מנת לחשוף את הרצפות הניגשות אליה. יוצא אפוא שאת תאריכה יש לקבוע על סמך האלמנטים האדריכליים ואלמנטים אחרים הניגשים אליה מבחוץ, ואלה אכן סיפקו בידנו נתונים חד משמעיים אודות תאריך שימושה.

■ מרכיביה של מערכת הביצור

המגדל: מערבית לחומה ובצמוד לה נחשף מגדל מרשים וגדול מידות. רוחבו 4.5 מ' והוא נחשף עד כה לאורך של למעלה מ-18 מ' (צידו הצפוני לא התגלה עדיין). קירותיו החיצוניים של המגדל בנויים

* מאמר זה מתבסס על מאמר שפורסם אשתקד בקובץ חידושים בחקר ירושלים וסביבותיה, כרך ט', 2015.

1 החפירות בחניון גבעתי מטעם רשות העתיקות ובמימון עמותת אלע"ד נוהלה על ידי המחברים, בסיוע אוסקר בחרנו-סורג'ון, הגר בן-דב, דורית גוטרייך, איילה זילברשטיין, שלומה כהן, פדריקו קוברין, נעמה שרעבי, אריאל שתיל ודוד תנעמי (ניהול שטחים), ואדים אסמן ויעקב שמידוב (מדידות ושרטוטים), אסף פרץ (צילומי שטח), נטליה זק (הכנת תוכניות), דבורה סנדהאוס-ראם (זיהוי חרסים), דונלד-צבי אריאל (נומיסמטיקה).

אבני גזית גדולות, חלקן באורך של כ-1 מ', שהונחו בשיטת ראשים ופתינים. העובדה שאבני הגזית שימשו לכל עומק יסודותיו מעידה על ההשקעה הרבה בבנייתו. קירות הגזית יוצרים מעין חלל מוארך שמולא באבני גוויל בגדלים שונים ובעפר, ששימשו בו בערבוביה. קירות המעטפת הבנויים גזית וליבת האבן המאסיבית יצרו את תשתיתו האיתנה של המגדל. קירו המערבי הפונה לעבר ערוץ הטירופיון השתמר לגובה 2.7 מ' אך ניכר כי במקורו התנשא המגדל לגובה רב, עניין לו נידרש בהמשך. שרידיו של קיר הבולט בשלישו הדרומי של המגדל מעיד על חלוקתו לחדרים נפרדים. ראוי לציין את ריבוי הממצאים בעלי אופי צבאי שהתגלו למרגלות המגדל, ביניהם ראשי חיצים טיפוסיים ממתכת ואבני קלע מעופרת. כמו במקרה של החומה כך גם המגדל נפגע כתוצאה מחפירתו של בור מים גדול בתקופה הרומית הקדומה (איור 2).

המגדל והחומה נבדלים ביניהם במובהק במאפייני בנייתם. בעוד שהמגדל בנוי אבני גזית, עשויה החומה אבני גוויל ענקיות. יתכן אומנם שבחלקיה הגבוהים היתה החומה בנויה אבני גזית שנשדדו בעת העתיקה, אך כאמור קירותיו של המגדל בנויים למלוא אורכם, עד לנדבכי יסודותיהם העמוקים ביותר, אבני גזית נאות. בשלב זה אין בידינו נתונים שיוכלו לקבוע האם השוני בטכנולוגיית הבניה בין החומה למגדל הוא תוצאה של הבדלים כרונולוגיים, היינו שהחומה הוקמה בשלב קדום ורק בתקופה מאוחרת יותר הוצמדו אליה המגדל והחלקלקה, או שמא מדובר בהבדלים קונסטרוקטיביים בלבד. כך או אחרת, שמשו כל אלה מרכיביה של מערכת ביצור אחת.

החלקלקה: מערבה לקו החומה והמגדל נחפרו שכבות מילוי שנטו בחדות לעבר ערוץ הטירופיון. מדובר בשכבות הנבדלות בבירור זו מזו ומונחות אחת מעל השנייה, כל אחת מותאמת לזווית השיפוע של קודמתה (איור 3). מבין השכבות ישנן כאלו המורכבות מחלוקי אבן קטנים וחצצים שנבחרו במכוון לגדלים אלו. אחרות כוללות כמות עצומה של חרסים. יש ביניהן העשויות חומר אורגני שרוף שהותיר את רישומו בחתך כשכבה שחורה כהה, אחרות מורכבות מעפר בלבד ויש כאלו הכוללות אבני גוויל בינוניות וגדולות. עוד התברר שחלק משכבות המילוי הנדונות

איור 2. המגדל ההלניסטי. במרכזו מאגר מים מטויח מן התקופה הרומית הקדומה. מבט לצפון-מזרח.

איור 3. שכבתיה הנטויות של החלקקה ניגשות אל חזית המגדל. מבט לצפון מזרח.

נחתמו בשכבה גירנית מהודקת היטב שנמצאה אף היא משופעת בהתאמה לשכבה שחתמה תחתיה. תוצאות ראשוניות של אנליזה שנערכה הרכבה על ידי חוקרים ממכון וייצמן מעידות כי מדובר בשכבת גיר ולא טיח². שכבת גיר זו נועדה לחתום את שכבת המילוי מתחתיה ולהוות מצע עליו נשפכה שכבת המילוי הבאה, שאף היא בתורה נחתמה בשכבה גירנית מהודקת.

שכבות המילוי ניגשות ברום הגבעה אל הפן המערבי של המגדל (הקשרן עם החומה טרם נחפר) וניכר שלפחות בשטח המקביל אל המגדל ממערב, הן נשפכו ישירות מראשו. מסה אדירה זו של מילויי אבן, עפר, חצצים, חרסים וחומר אורגני שרוף נתמכה בצד מערב על-ידי קיר עבה שנבנה בתחתית המדרון, במקביל לערוץ הטירופויון. קיר זה נחפר לאורך של למעלה מ- 10 מ' והתברר שגם הוא, כמו יתר מרכיבי הביצור, נחתם וניזוק על ידי בורות מים ומקוואות שהוקמו במקום בתקופה הרומית הקדומה. תופעה זו של קיר קדומני לחלקקה המשמש קיר תמך לה מחד גיסא, ומכשול נוסף בפני התוקף מאידך גיסא, מוכרת ממערכות ביצור דומות, אף בתקופות קדומות יותר. אחת הדוגמאות המובהקות היא המצודה היהודאית בערד (הרצוג 1997: 163).

הנתונים שנאספו עד כה מן השטח הנרחב, שבו נחשפו שכבות המילוי הנטויות של החלקקה, מעידים כי אין מדובר בתופעה מקומית מצומצמת אלא בפעולת שפיכה מכוונת שנעשתה מרום

2 חובה נעימה לנו להודות לפרופ' אליזבטה בוארטו ולד"ר יואנה רגב ממכון וייצמן על שיתוף הפעולה והליווי המדעי של הפרויקט.

הגבעה מטה אל עבר ערוץ הטיירופויון. המילויים נבחרו בקפידה, ונאספו למערומים בנפח של אלפי מטרים מעוקבים שנשפכו באופן מבוקר אל המדרון. פעולת השפיכה התרחשה בפרק זמן מצומצם יחסית (להלן) ובאופן מובנה, וללא ספק אורגנה ויצאה אל הפועל כחלק מיוזמת שלטון מרכזית.

להבנתן של שכבות המילוי הללו כחלק ממיזם אחד נודעת חשיבות נוספת. שהרי אם נשרטט את תוואי השיפוע של החיצונית מבין השכבות שהתגלו לאורך המדרון עד לקו המגדל, שאותו פגשה במקורה, נוכל לקבוע את גובהו בחלקו שהיה מוסתר על-ידי מילוי החלקלקה. הנתון שהתקבל משחזור זה מעיד כי יש להגביה את המגדל לפחות ב-9 מ' נוספים ביחס לגובה השתמרותו הנוכחי. על אלה יש מן הסתם להוסיף עוד מספר מטרים לבניין-העל של המגדל. העובדה שקיר הגזית של המגדל השתמר במקומות מסויימים לאורכו נמוך מגובה השתמרותה של החלקלקה מעידה על השוד הנרחב של אבני הגזית שנעקרו ממנו עת יצא מכלל שימוש. יש להניח כי בשל איכותן המעולה הפכו אלה יעד לשוד מאסיבי בעת העתיקה.

כרונולוגיה: בחינה טיפולוגית ראשונית של החרסים המרכיבים את 'שכבות החרסים' שבחלקלקה מעידה שמדובר במכלול הומוגני שתאריכו במאה השנייה לפסה"נ. מדובר בכמות כמעט בלתי נתפשת של מאות אלפי חרסים המשקפים בחד-גוניותם הטיפולוגית מכלול מצומצם יחסית של טיפוסים כלים. עשרות ידיות רודיות והמטבעות שנמצאו בתוך המילויים עברו קריאה ראשונית ושימוש קריטריון כרונולוגי מוצק יותר לקביעת זמנה של החלקלקה. ראשית התברר כי המטבעות שנמצאו במילויי החלקלקה הם במרביתם המכרעת מטבעות סלווקיים. מספרם הרב מרשים במיוחד על רקע מיעוטם עד כה מחפירות עיר דוד, ומעובדת הימצאותם בקונטקסט ארכיאולוגי ברור. בהקשר זה יש לציין כי המטבעות המאוחרים בראש החלקלקה מתוארכים לימיו של המלך הסלווקי אנטיוכוס השביעי סידטס (129-138 לפסה"נ). אלה התגלו בחלקיה העליונים בלבד של החלקלקה וככל הנראה הם משקפים את הזמן שבו יצאה מכלל שימוש. המטבעות מצאו מקומם בראש החלקלקה בעת פירוקו המכוון של הביצור (לעיל). אולם, ללא ספק, היו אלה המטבעות שהתגלו בתחתית החלקלקה שיכולים לרמוז על מועד הקמתה. מלבד מטבעות מן התקופה הפרסית ומטבעות תלמיים, המטבעות המאוחרים ביותר שהתגלו בבסיס החלקלקה היו מטבעותיו של המלך הסלווקי אנטיוכוס הרביעי אפיפאנס (164-175 לפסה"נ). יוצא אפוא, שזמן הקמתה אינו קודם לימיו של מלך זה ומועד הוצאתה מכלל שימוש לא יאוחר מימיו של אנטיוכוס השביעי. נתון זה מתחזק לאור בחינתן של עשרות ידיות של אמפורות מוטבעות שהתגלו בתוך מילויי החלקלקה, שתאריכיהן מן התקופה התלמית והסלווקית, קודם לשנת 170 לפסה"נ³.

עוד ראוי לציין בהקשר זה את הנתון המפתיע העולה מן האנליזה של שכבות הגיר המהודק שבחלקלקה. הדמיון הרב בהרכב מאספי גרגרי האבקה (פולן) שבודדו מפני שתי שכבות גיר שונות זו מזו תומך בכך שמדובר במיזם אדריכלי אחד וקצר מועד. באמצעות זיהוי גרגרי האבקה השונים

3 כל הידיות מחפירות חניון גבעתי נשלחו לזיהוי ראשוני. רק טביעות בודדות התבררו כמאוחרות לשנת 170 אולם מקורן אינו מן הקונטקסט הנדון. ברצוננו להודות לדונלד-צבי אריאל על הזיהוי הראשוני והתיארוך של ידיות האמפורות המוטבעות. ניתוח מעמיק של ידיות אלה ואחרות שמן הסתם עוד יתווספו במהלך חפירתה של החלקלקה יערך על-ידי דונלד-צבי אריאל בעתיד ויראה אור בסדרת הדוחות הסופיים של חפירות חניון גבעתי.

ניתן היה לקבוע בוודאות כי החלקלקה הוקמה בעונת האביב. דגימות בקרה לאנליזות פלינולוגיות שנלקחו מתוך שכבות הגיר עצמן ומסדימנטים שנערמו עליהן, מאשרות שהמאספים שזוהו הינם ייחודיים ומייצגים את מועד התייבשות הגיר והידוקו היינו, זמן הבנייה⁴. נקודה מעניינת נוספת שעולה ממאספי הפולן היא הרכבם הייחודי: בנוסף לגרגרי אבקה של עצים האופייניים לחורש הטבעי של הרי יהודה כגון אורן ירושלים ואלון, זית, ברוש ומיני דגנים זהו גם גרגרים של גפן. בניגוד למרבית עצי החורש הים תיכוני שהינם מואבקי רוח ולכן גרגרי האבקה שלהם נישאים למרחקים, הגפן הינה מואבקת עצמית, ועל כן נעדרת כמעט לחלוטין יכולת הפצה למרחק של גרגרי האבקה. יוצא אפוא כי בסמוך לחלקלקה גדלו גפנים. יש להניח כי אלה גדלו לגדותיו של ערוץ הטירופיון.

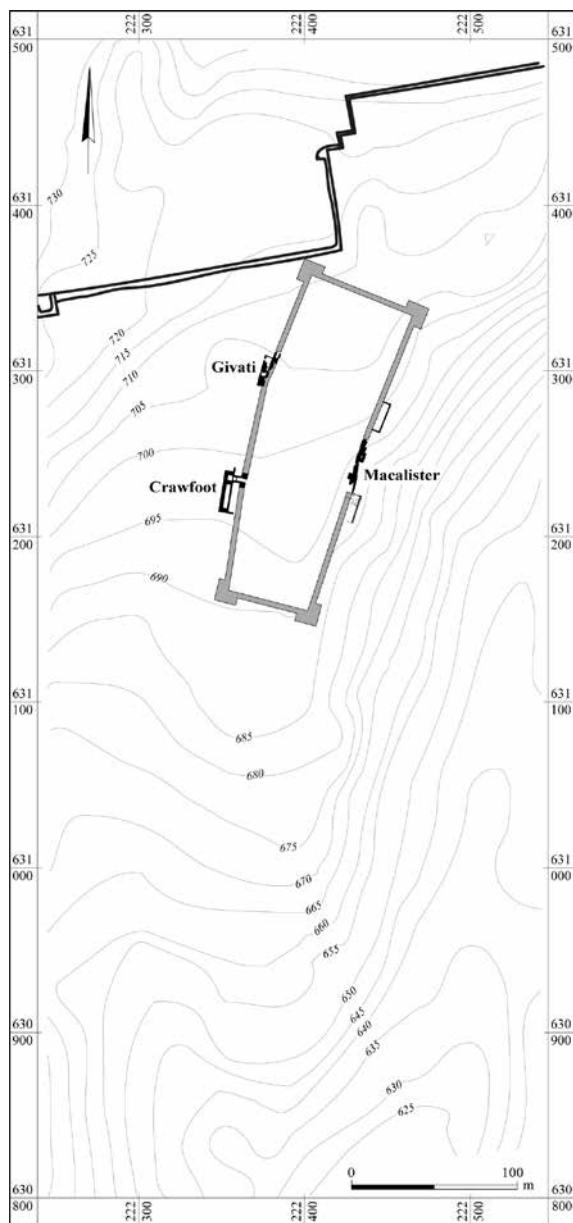
■ דיון

חשיפתו של קו הביצור על מרכיביו השונים, בצידה המערבי של שלוחת עיר דוד, היא ללא ספק חידוש ארכיאולוגי שאין להמעט מגודל חשיבותו. מאליה עולה השאלה למי מבין קווי הביצור שנחשפו בצידה המזרחי של הגבעה יש להקבילו. מרביתן של החפירות שנערכו בגבעת עיר דוד התרכזו בצידה המזרחי, בעיקר בשל הימצאותו של מעיין הגיחון למרגלותיה המזרחיים. בחתך הארוך שפתחה קניון מראש הגבעה ועד לקדרון שלמרגלותיה (חתך A, קניון 1974, איור 14) נחשפו שלוש מערכות הביצור המוכרות לנו עד כה בעיר דוד. השתיים הקדומות ביניהן נבנו בשליש העליון של המדרון. הקדומה היא זו המתוארכת לתקופת הברונזה התיכונה (קניון 1974: 78-82; ריך 2011: 134-141); בסמוך לה ולעיתים ישירות מעליה הוקמה החומה מתקופת הברזל II (קניון 1974: 130-131); השלישית והמאוחרת מבין החומות היא זו שנבנתה למרומי הגבעה ומתוארכת באופן כללי לימי הבית השני (גבע 2012 והפניות שם).

קו הביצור שהתגלה בחניון גבעתי אינו יכול להיות מקביל כרונולוגית אלא לביצור המאוחר המצוי בראש המדרון המזרחי של הגבעה. הנחת מוצא זו מותירה שטח מצומצם עד מאוד בין שני קווי החומות במיקומם זה לראש הגבעה (כ- 60 מ' בממוצע). ברור כי בונהו בחרו במכוון לקבוע מהלכן על קווי המצוק טרם צניחתו מערבה ומזרחה. כך החומה שנחשפה בחניון גבעתי הושתתה ישירות על שולי מצוק הסלע תוך כדי התאמתו לשימוש כחלק מן החומה. תמונה דומה מתקבלת גם ממיקומה של החומה בצד מזרח. אל מערכת הביצור בצד מזרח יש כמובן להוסיף את המגדל הדרומי שנחשף בשעתו על-ידי מקאליסטר ויסודותיו נחפרו על-ידי קניון. קיימת הסכמה נרחבת בקרב החוקרים שהמגדל הדרומי "מייצג ... את שיטת הבנייה של קטע החומה הראשונה שהגן על צפונה של עיר דוד ממזרח" (גבע 2015: 61) ולפיכך מהווה חלק אינטגרלי מבנייתה.

חיזוק ברור לבו-זמניותם של קווי ביצור אלה ניתן למצוא בזהות מרכיביה של המערכת הנדונה משני עבריה של הגבעה. מעבר למיקומו של קו הביצור בצד מזרח בראש המדרון "על פני ראש זקפת הסלע שבראש המדרון המזרחי" (שילה 1984: טז) נחשפה גם כאן חלקלקה מן התקופה ההלניסטית. תיאורו

4 אנליזות הפולן נעשו ע"ד ד"ר דפנה לנגוט מהמעבדה לארכיאובוטניקה וחקר הסובב הקדום, במכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.

איור 4. הצעת שיחזור למתארה של החקרא הסלוקית.

של שילה את מרכיבי החלקקה ההלניסטית שחשף בשטח G מעל מבנה האבן המדורג מתקופת הברזל מצביע על דמיון רב עד כדי זהות בין מאפייניה לבין אלה של החלקקה שנחשפה בחניון גבעתי (שילה 1984: טז-יז; כג-כד; לוחות 1:26, 36; איורים 27, 29). ככל הנראה הוסבה החומה מתקופת הברזל, הממוקמת בשליש העליון של המדרון, לשמש קיר תמך לחלקקה בדיוק באותו אופן בו שימש הקיר המקביל לה שנבנה במיוחד לצורך זה בצד המערבי של הגבעה (לעיל).

שאלת מועד הקמתם המקורי של החומה, כמו גם המגדל המרשים שנבנה יחד עימה לראש המדרון המזרחי של הגבעה, חורגת ממסגרת דיוננו זה (לסיכום עדכני ראו גבע 2012; 2015: 61-62). אולם אם אכן נקבל את היותם חלק ממערכת הביצור שהתגלתה לאחרונה בצידה המערבי של הגבעה הרי שהנתונים החדשים מחניון גבעתי מאפשרים לראשונה לקבוע את זמן שימושה של החומה הנדונה בצד מזרח ושל המגדל הקשור בה לימי השלטון הסלווקי בירושלים (להלן).

שרטוטן של מערכות הביצור הנדונות על תוכנית אחת מעלה מאליה את שאלת היחס בינן ובין הקירות המוצקים שנחשפו בשעתו ע"י קרופוט

ופיצ'ג'רלד בצידה המערבי של הגבעה, מרחק קצר דרומית לביצורים שהתגלו בחפירותינו בחניון גבעתי (איור 4). התברר שהקיר המאסיבי ('מבנה השער') שנחשף ע"י קרופוט ופיצ'ג'רלד מצוי בהתאמה מלאה בהמשך לקו הביצור שהתגלה בצפון. זאת ועוד, הקירות המאסיביים הנסמכים אליו

ממערב (אוסישקין מכנה אותם "הקירות הנוספים", ראו אוסישקין 2012: 109-115) יוצרים מרחב מלבני מוארך, הנצמד ממערב אל 'מבנה השער'. מעניין לציין שאורכו של מרחב זה, כמו גם רוחבו, מגלים דמיון מפתיע לנתוניו של המגדל מחניון גבעתי. אין זה המקום להיכנס לניתוח סטרטיגרפי ואדריכלי של שרידים אלו, אליהם נידרש בהזדמנות אחרת. אולם כבר בשלב זה ניתן לקבוע שאם יש במיקומו של 'מבנה השער' כדי לתמוך בהצעה לראותו כחלק מן הביצור הנדון במאמרנו זה (וראו הצעתו של גבע, 2015: 62) יהיה בכך כדי לתרום נדבך נוסף בהבנת השתרעותו דרומה של המתחם הסלואקי המבוצר בגבעת עיר דוד⁵. חיזוק להצעה זו יש לראות בעובדה ששרידי 'מבנה השער' והמגדל (? ממוקמים בדיוק מול המגדל הדרומי המשולב בקו החומה המזרחי.

כיצד אם כן יש להבין את מערכת הביצור המשוכללת שנבנתה לראש גבעת עיר דוד? רצועה צרה זו, כפי שהיא אכן מצטיירת לאור העדות הארכיאולוגית החדשה, היא ללא ספק חסרת היגיון מבחינת תכנון עירוני (גבע 2015: 61), אך ההיגיון מאחורי הקמתה מתחוויר לאור העובדה שלא לעיר מתוכננת התכוונו מקימיה. ראינו לנכון להביא כאן את דבריו של גבע שהתלבט אף הוא בשעתו בשאלת מהותו של הביצור ההלניסטי בראש המדרון המזרחי:

"אין להוציא מכלל אפשרות שאת קטעי הביצורים הנזכרים הקימו הסלואקים בימי שלטון אנטיוכוס הד', כחלק מביצור עיר דוד, ככתוב: "ויבנו את עיר דוד [ויקיפוה] בחומה גדולה וחזקה, במגדלים חזקים, ותהי להם לחקרא (מקבים א א, 32). הייתכן אפוא שאלו הם משרידי ביצור החקרא הסלואקית שמקומה לא נודע?" (גבע 2015: 62).

בשל מיעוטם של השרידים האדריכליים שנחשפו בירושלים המתוארכים למאה השנייה לפסה"נ בכלל וכאלו אותם ניתן לשייך במידה רבה של ודאות לזמן הנוכחות הסלואקית בעיר בפרט, התבססו הצעות השחזור שהועלו בנוגע למיקומה האפשרי על המקורות ההיסטוריים ובהקשר ישיר להם גם על הנתונים הטופוגרפיים. המקורות ההיסטוריים העיקריים המספקים בידינו תיאורים אודות החקרא הסלואקית ומיקומה האפשרי הם ספרי מקבים (בעיקר מקבים א) ותיאוריו של יוסף בן מתתיהו. בשניהם אנו קוראים על הקמתה בעיר דוד או בכינויה האחר 'העיר התחתונה', בסמוך למקדש (ראו מקבים א, א, 33-35).

דומה כי אין אזור בעיר ששמו נפקד מרשימת הזיהויים שהוצעו במהלך מאה השנים האחרונות לאיתור מיקומה של החקרא (ראו סיכום ודיון של ההצעות השונות אצל צפריר 1980, ושם איור 1). ניתוחו של צפריר את המקורות השונים הצביע על הסבירות הרבה שיש ליחס לזיהוי מיקומה בגבעת עיר דוד, וכדבריו "המסקנה המשתמעת... שאין אפשרות אחרת אלא שהחקרא נמצאה בעיר התחתונה..." (1980: 25). אולם היה זה ללא ספק ניתוחו המבריק של בר-כוכבא שבאמצעות ניתוחם של המקורות ההיסטוריים, ובחינתם של הנתונים הגיאוגרפיים והפליאוגרפיים מיקם את המצודה הסלואקית במרום גבעת עיר דוד (1989: 445-465). בר-כוכבא הציע לזהות את מקומה בשטח שמדרום לעופל מחד, ומצפון לשטח G מאידך, בין קווי הגובה 695 ו-705. מיקומה זה נועד בעיקרו לאפשר תצפית

5 בהזדמנויות שונות קבענו שאין לראות בקירות המאסיביים שנחפרו על ידי קרופוט ופיצ'נרלד חלק ממערכת ביצור (בן-עמי וצ'חנובץ 2011).

אופטימאלית על תושביה היהודים של ירושלים ולא על טקסי המקדש. מכאן גם נקל להבין כיצד יהודה המקבי הצליח בשנת 164 לפסה"נ להשתלט בנקל על המקדש לאחר מפלתו של ליסיאס בבית צור. לקהל באזור המקדש ניתן היה להציק באמצעות ארטילריה (שם, עמ' 460-461). הצעת שיחזור זו מדהימה בעינינו במיוחד לאור העובדה שחפירתנו בחניון גבעתי ממוקמת בדיוק בשטח הנדון. עבודתו של בר-כוכבא נפקדה משום מה ממרבית הדיונים שנערכו סביב שאלת שחזור מיקומה של החקרא ונפלה לידינו זכות גדולה להעמידה במקומה הראוי.

הנתונים הארכיאולוגיים החדשים מחניון גבעתי מאפשרים לראשונה לשחזר את המציאות היישובית ואת מראה העיר ערב פרוץ מרד החשמונאים. בראש גבעת עיר דוד הוקמה מערכת ביצור מרשימה הכוללת חומה מוצקה שבה היו משולבים מגדלים איתנים. אלה נבנו על מצוק הסלע הגבוה, טרם צניחתו לעבר מדרונותיה התלולים של הגבעה. חלקלקה מורכבת נשפכה מכל עבריו של קו הביצור והקשתה על כל ניסיון להתקרב ליסודותיו. כל אלה גם יחד יצרו מצודה מבוצרת ונישאה לגובה בראש הגבעה, היא החקרא סלווקית, שחלשה על דרכי הגישה אל הר הבית והמקדש.

■ **ביבליוגרפיה**

אוסישקין 2012

D. Ussishkin, 'On Nehemiah's City Wall and the Size of Jerusalem during the Persian Period: An Archaeologist's View', in: I. Kalimi (ed.), *New Perspectives on Ezra–Nehemiah History and Historiography, Text, Literature, and Interpretation*. Winona Lake, pp.101-130.

בן עמי וצ'חנובץ 2011

D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets, 'The Lower City of Jerusalem on the Eve of Its Destruction, 70 C.E.: A View from Hanyon Givati', *BASOR* 364: 61-85.

בר כוכבא 1989

B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle against the Seleucids*. Cambridge, Appendix D: The location and history of the Seleucid citadel (the Akra) in Jerusalem.

גבע 2012

ה' גבע, "הערות לארכאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית", בתוך: ד' עמית, ג' ד' שטיבל, א' פלג-ברקת וד' בן-עמי (עורכים), חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה 6: 66-79.

גבע 2015

ה' גבע, "ירושלים החשמונאית בראי הארכאולוגיה- הערות לטופוגרפיה העירונית", ארץ-ישראל 31: 75-57.

הרצוג 1997

ז' הרצוג, "תל המצודות בערד", עמ' 111-292, בתוך: ר' עמירן, א' אילן, מ' סבן וז' הרצוג, ערד.

צפריר 1980

י' צפריר, "על מקומה של החקרה הסלבקית בירושלים", קתדרה 14, עמ' 17-40.

קניון 1974

K. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London 1974.

קרופוט ופיצג'רלד 1927

J. W. Crowfoot and G. M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem, 1927* (APEF 5), London.

רייך 2011

R. Reich, *Excavating the City of David: Where Jerusalem's History Began*, Jerusalem.

שילה 1984

י' שילה, "חפירות עיר דוד א' 1978-1982, דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה" (קדם 19), ירושלים.

מקורות האיורים

איורים 1-3. אסף פרץ, רשות העתיקות.

איור 4. ואדים אסמן ונטשה זק, רשות העתיקות.